

1.1. Wprowadzenie

Analizy z zakresu toponimii i dyfuzji innowacji stanowią rozległe pole badawcze dzięki integrowaniu nauk humanistycznych oraz społecznych, w tym przede wszystkim językoznawstwa, historii i geografii, ale również archeologii, socjologii czy ekonomii. Rezultatem interdyscyplinarnych analiz może być dostarczenie informacji na temat relacji pomiędzy przestrzenią geograficzną a procesami kulturowymi, technologicznymi i społecznymi oraz zrozumienie zmian w krajobrazie kulturowym i społecznym różnych regionów. Ponadto mogą one prowadzić do ujawnienia wzorców przestrzennych oraz mechanizmów dyfuzji w danym środowisku, modelowania jej przebiegu w przyszłości oraz integracji wiedzy i metod różnych dziedzin i dyscyplin nauki, pozwalającej na kompleksowe zrozumienie procesów, a także wzbogacenie metodologii np. o analizę geoinformacyjną, lingwistyczną, badania archiwalne lub statystyczne. W efekcie badania zyskują na rzetelności i wszechstronności, docierając do szerszego grona odbiorców. Niniejsza publikacja oparta jest na rozprawie doktorskiej pt. *Zastosowanie teorii dyfuzji innowacji w badaniach toponimii Kurpi Zielonych*, przygotowanej na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego.

Termin „nazwa miejscowa”, oznaczający nazwy samodzielnych osad: wsi i miast, będący jednym z kluczowych w przeprowadzonej analizie, może być rozpatrywany w co najmniej czterech kontekstach: językoznawczym, geograficznym, onomastycznym i socjokulturowym. Jako jeden z rodzajów nazw geograficznych pełni podstawową funkcję identyfikującą konkretny obiekt geograficzny – jednostkę osadniczą (Rzetelska-Feleszko 1998).

Nadawanie nazw miejscom pozwala na więcej niż tylko ich odróżnianie. Ojkonimy mogą wyrażać roszczenia do danego obszaru – często w kontekście władzy, dominacji lub własności. Istnieje ścisły związek między porządkiem przestrzennym a porządkami językowym i społecznym (Czerny 2011).

Analiza etymologii i ewolucji nazw miejscowych może być narzędziem do rekonstrukcji osadnictwa, obrazu tożsamości, historii, kultury i języka tworzących je społeczności. Podejście to wykracza poza praktyczną wartość ojkonimów, ograniczoną do identyfikacji, komunikacji czy organizacji przestrzennej. Podkreśla kulturową, historyczną i społeczną wartość nazw miejscowych, pełniących funkcję nośników dziedzictwa kulturowego i elementów tożsamości lokalnej społeczności lub pamięci zbiorowej.

W tym nurcie mieści się wartość poznawcza niniejszej analizy, która czerpie z dorobku geografów, językoznawców, historyków i etnografów. Jej zasięg przestrzenny obejmuje Kurpie Zielone – region etnograficzny położony w północnej części Mazowsza. Poza tym, że prezentowane rozważania mają wartość naukową, są także istotne dla zachowania dziedzictwa kulturowego i historycznego regionu. Tematykę tę podjęto z kilku kluczowych powodów. Po pierwsze, badanie wyróżnia się innowacyjnym podejściem, łączącym teorię dyfuzji innowacji z analizą toponimiczną, co stanowi rzadko stosowaną metodę w badaniach geograficznych. Region Kurpi Zielonych charakteryzuje się późną kolonizacją osadniczą, co pozwala na szczegółową analizę procesów kształtowania się nazw miejscowych w stosunkowo dobrze udokumentowanym przedziale czasowym. Po drugie, dostępna jest bogata dokumentacja historyczna, obejmująca źródła pisane, kartograficzne i etnograficzne, co umożliwia wszechstronne spojrzenie na analizowane zjawiska. Po trzecie, do tej pory nie powstało pełne opracowanie toponimii tego regionu. To czyni tę pracę istotnym wkładem w rozwój badań nad nazewnictwem geograficznym.

Przeprowadzone badanie jest pierwszym kompleksowym opracowaniem nazw miejscowych występujących współcześnie w analizowanym regionie. Ocenie poddano też zasadność zastosowania teorii dyfuzji innowacji do badań nad nazewnictwem miejscowym. Takie podejście może rzucić nowe światło na mechanizmy powstawania i rozprzestrzeniania się nazw miejscowych, umożliwiając lepsze zrozumienie procesów społecznych i kulturowych zachodzących w regionie.

Kolonizacja Puszczy Zielonej – na tle pozostałych ziem polskich, a także w porównaniu z sąsiednimi częściami Mazowsza – nastąpiła stosunkowo późno. Miejscowości położone dziś na skraju puszczy zaczęły powstawać

dopiero w XVI wieku, a intensywny rozwój osadnictwa w jej wewnętrznej części przypadł na okres od połowy XVII do końca XVIII wieku. Ta chronologia osadnicza pozwala na zbadanie unikatowych procesów kolonizacyjnych i ich wpływu na nazewnictwo geograficzne, co byłoby znacznie trudniejsze w regionie ze starszą warstwą nazewniczą. Okres kolonizacji Puszczy Zielonej jest dobrze udokumentowany w licznych źródłach pisanych i kartograficznych, które stanowią solidną podstawę do prześledzenia etapów kolonizacji oraz analizy zmian w nazewnictwie miejscowym. Umożliwiło to przyjęcie perspektywy dynamicznej i stworzenie szczegółowego obrazu rozwoju osadnictwa i jego wpływu na lokalną toponimię.

Pomimo wieloletnich wysiłków lokalnych badaczy, a także znaczącego wkładu Elżbiety Kowalczyk-Heyman (2009, 2012, 2018), która w rozdziałach monografii parafialnych rzetelnie opracowała etymologię grup nazw miejscowości w parafiach Myszyniec, Kadzidło i Łyse, toponimia Puszczy Zielonej nie została dotąd zebrana i opracowana w całości pod względem językowym i historycznym. Jednym z celów analizy było zebranie i kompleksowe omówienie wszystkich nazw miejscowych w przyjętych granicach Kurpi Zielonych, co stanowi pierwsze opracowanie toponimii tego regionu.

Wybór Kurpi Zielonych jako obszaru badań, szczegółowa analiza danych źródłowych i opracowań oraz publikacja wyników, które mogą zyskać odbiorców wśród osób z regionu i spoza niego, stanowią wyraz przywiązania i uczucia autorki do miejsca urodzenia i zamieszkania. Osobisty związek był motywacją do przeprowadzenia rzetelnego i szczegółowego badania, które może się przyczynić do poszerzenia stanu wiedzy, a także promocji regionalnego dziedzictwa kulturowego.

1.2. Przedmiot i cele badania

Przedmiotem badania jest dyfuzja przestrzenna grup nazw miejscowych na Kurpiach Zielonych. Nazwy miejscowe, identyfikujące i określające samodzielne osady, stanowią część ojkonimów występujących na Kurpiach Zielonych, ponieważ z analizy wyłączono niesamodzielne jednostki osadnicze (osady, osady leśne, kolonie, przysiółki, części wsi i miast, części kolonii). Jednym z etapów postępowania badawczego było ustalenie etymologii nazw geograficznych, do czego konieczna okazała się analiza źródeł kartograficznych i pisanych. Mniejsze, niesamodzielne jednostki osadnicze są często pomijane

na mapach małoskalowych, w spisach i wykazach nazw oraz w opracowaniach statystycznych. Ich uwzględnienie znacznie utrudniłoby przeprowadzenie pełnej analizy.

Przeprowadzone badanie dotyczy dyfuzji przestrzennej wybranych grup nazw miejscowych Kurpiowszczyzny. Grupy te zostały wyodrębnione na podstawie kryterium semantyczno-etymologicznego. Wykorzystano klasyfikację autorstwa Witolda Taszyckiego (1958d) uzupełnioną o grupę nazw relacyjnych zaproponowaną przez Henryka Borka (1988). Duża liczebność nazw określonej kategorii pozwala na ustalenie ich żywotności na danym terenie, a także na analizę układów geograficznych (Rzetelska-Feleszko 1998). Każda z analizowanych grup nazw miejscowych charakteryzuje się inną motywacją nazewniczą. Toponomastyka czerpie m.in. z geografii historycznej i jest uważana za naukę pomocniczą historii, zatem prześledzenie rozprzestrzeniania się grup nazewniczych w regionie kurpiowskim może dostarczyć wniosków o przeszłości regionu i jego mieszkańców.

Problemem badawczym monografii jest identyfikacja typów i koncepcji wywodzących się z teorii dyfuzji innowacji w rozprzestrzenianiu się grup nazw miejscowych wyodrębnionych na podstawie kryterium semantyczno-etymologicznego występujących na Kurpiach Zielonych.

Mając na uwadze przedmiot i problem badawczy analizy, postawiono cele szczegółowe w postaci następujących pytań badawczych:

- W którym kierunku lub kierunkach rozprzestrzeniały się grupy nazw miejscowych na Kurpiach Zielonych?
- Czy grupy nazw miejscowych rozprzestrzeniały się ekspansywnie, czy skokowo? Czy kolejność ich upowszechniania odzwierciedlała specyficzną, przestrzenno-społeczną strukturę hierarchiczną, czy odbywała się w sposób ciągły?
- Które typy dyfuzji można zidentyfikować na podstawie rozprzestrzeniania się grup nazw miejscowych? Czy można wskazać grupy, w których wystąpiła dyfuzja mieszana, relokacyjno-ekspansywna lub hierarchiczno-ciągła?
- Czy w procesie zaobserwowano przejawy efektu sąsiedztwa, hierarchii lub barierowego?
- Jakie argumenty przemawiają za zasadnością stosowania teorii dyfuzji innowacji w badaniach nad nazewnictwem miejscowym?

1.3. Zasięg terytorialny i zakres czasowy

Zasięg terytorialny monografii obejmuje region etnograficzny Kurpie Zielone. Do przeprowadzenia analizy konieczne było zebranie wszystkich nazw miejscowych, które w nim występują. W tym celu należało dokonać delimitacji regionu, który jako etnograficzny nie ma jasno określonych (np. administracyjnie) granic.

Położenie i granice Kurpi Zielonych były przez wielu badaczy utożsamiane z zasięgiem występowania siedzib Kurpiów. Te znajdowały się z pewnością na północ od Narwi (Pol 1870). Oskar Kolberg (1888) twierdził, że Kurpie zajmowali środek Mazowsza Starego i oddzielali Mazurów zachodnich w Płockiem od Mazurów zaściankowych z okolic Łomży i Białegostoku. Sytuował południową granicę Kurpi na prawym brzegu Narwi na odcinku od Ostrołęki do Nowogrodu. Ciągnęła się ona ku północy pasami niemal równoległymi, lecz rozszerzającymi się aż do granicy pruskiej pomiędzy Kolnem a Chorzalami.

Pisząc o zasięgu Kurpi Zielonych, Ludwik Krzywicki (1892/2007) posługiwał się określeniem „Kurpie właściwi”. Zamieszkiwali oni terytorium obejmujące obszar od Orzycza do Pisy, które na północy rozciągało się do granicy polsko-pruskiej, a na południu sięgało do Ostrołęki. Siedziby Kurpiów stanowiły obszar dawnego leśnictwa łomżyńskiego, starostw ostrołęckiego i przasnyskiego oraz części różańskiego. Tak ustalony zasięg Kurpi Zielonych przetrwał do dziś. Zgodnie ze stanowiskiem zespołu naukowego Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk region etnograficzny Kurpie Zielone ukształtował się w północno-wschodniej części Mazowsza, w dorzeczu środkowej Narwi. Obejmuje obszar położony na północ od niej, sięgający dawnej granicy polsko-pruskiej. Od wschodu jest ograniczony Pisą ze Skrodą, a od zachodu – Orzycem (Kutrzeba-Pojnarowa 1962).

Pomimo zgodności co do położenia regionu kurpiowskiego na potrzeby niniejszego opracowania należało doprecyzować przebieg jego granicy na wszystkich odcinkach. Jako podstawę wykorzystano opisane powyżej ustalenia autorstwa Ludwika Krzywickiego i Adama Chętnika oraz zespołu Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN. Ponadto wybrano kilka cech charakteryzujących region kurpiowski, dla których możliwe było określenie zasięgu przestrzennego, wskazujących na istotne podobieństwa wewnątrz obszaru i odróżniających go od sąsiednich terytoriów. Należały do nich zasięgi: mezoregionu fizycznogeograficznego Równina Kurpiowska

(Kondracki 1981), występowania gwary kurpiowskiej (Friedrich 1955) oraz jednostek administracji państwowej i kościelnej w przededniu kolonizacji Puszczy Zielonej, czyli w XVI wieku (Dunin-Wąsowiczowa 1973). Delimitacji regionu etnograficznego dokonano, nakładając na siebie wymienione zasięgi i określając granice w miejscach zaniku przyjętych cech.

Przeprowadzona procedura pozwoliła na określenie granic regionu, który obejmuje tereny północno-wschodniego Mazowsza położone w dorzeczu środkowej Narwi. Jego granice są częściowo wyznaczone przez rzeki: Orzyc od zachodu, Piśę ze Skrodą od wschodu i Narew z Omulwią od południa. Granica biegnie wzdłuż ostatniej z rzek do miejscowości Czarnotrzew (położonej poza Kurpiami), po czym skręca w kierunku południowego zachodu do Orzyca. Do Kurpi Zielonych zaliczono położony na prawym brzegu Orzyca Jednorozec, a także kilka wsi na lewym brzegu Pisy. Miejscowości te są położone na Równinie Kurpiowskiej, ponadto w połowie XX stulecia ich mieszkańcy używali gwary kurpiowskiej. Zasięg regionu wykracza przez to nieznacznie poza Orzyc oraz Piśę ze Skrodą. Północna granica regionu jest tożsama z przebiegiem dawnej granicy polsko-pruskiej i zbliżona do współczesnej granicy pomiędzy województwami warmińsko-mazurskim a mazowieckim i podlaskim (mapa 1). W opracowaniu na określenie obszaru objętego analizą stosowane będą terminy: Kurpie Zielone, Kurpiowszczyzna oraz region kurpiowski.

Kurpiowska Puszcza Zielona dzieliła się na kilka części, które nosiły lokalne nazwy. Obszar koło Płodownicy, rozpościerający się pomiędzy Orzycem a Omulwią i należący do starostwa przasnyskiego, nazywano Puszczą Płodownicką. Puszcza Szkwańska była położona pomiędzy Omulwią a Szkwą i należała do starostwa ostrołęckiego. Lasy położone pomiędzy Szkwą a Piśą nazywano Zagajnicą Nowogrodzką. Administracyjnie należały do starostwa łomżyńskiego (Damrosz 1962). Nazwy poszczególnych puszczy są dalej używane na określenie obszarów wyznaczonych przez wymienione rzeki.

W porównaniu z innymi regionami Polski warstwa nazewnicza Kurpiowszczyzny jest stosunkowo późna. Grupy nazw miejscowych upowszechniały się w kraju przed zasiedleniem Puszczy Zielonej, zatem źródła innowacji są położone poza terenem regionu. Klasyfikacja Witolda Taszyckiego dotyczy nazw słowiańskich, należałoby ich zatem szukać także poza Polską. Identyfikacja miejsc źródłowych oraz przebiegu dyfuzji poza Kurpiowszczyzną nie wpisuje się w cele niniejszego badania, bo jego przedmiotem jest rozprzestrzenianie się grup nazw miejscowych wyłącznie na terenie regionu kurpiowskiego.

Baza nazw miejscowych analizowanych w pracy jest zbiorem 198 współczesnych samodzielnych jednostek osadniczych położonych na Kurpiach Zielonych. Analizie nie podlegają te, które dokumentowano w Puszczy Zielonej w przeszłości, ale nie zachowały się do dzisiaj jako samodzielne wsie lub miasta. W niniejszej monografii nazwy miejscowe są analizowane w ujęciu diachronicznym. Zakres czasowy analizy obejmuje zatem czas od pierwszej notacji miejscowości na Kurpiowszczyźnie do ostatniej zmiany w warstwie nazewnicznej, co nastąpiło w 2005 roku, po urzędowej zmianie nazwy miejscowości Majki na Majk.

Warto zaznaczyć, że warstwa nazewnicza powstaje niemal równocześnie z kolonizacją osadniczą, zatem na Kurpiach była już ukształtowana wraz z końcem XVIII stulecia. W XX i XXI wieku pojawiło się kilka nowych nazw miejscowych na skutek zmian nazw lub wyodrębnienia nowych jednostek z większych miejscowości. W analizie tła środowiskowego i społecznego służącej wyjaśnieniu etymologii ojkonimów największy nacisk położono zatem na okres kolonizacji obszaru, mniej miejsca poświęcając czasom wcześniejszym i najnowszym.

1.4. Metody

Badanie dyfuzji grup nazw miejscowych na Kurpiach Zielonych wykonano z wykorzystaniem metod stosowanych w geografii, językoznawstwie oraz historii. Informacje dotyczące etymologii oraz notacji poszczególnych nazw miejscowych uzyskano dzięki wywiadam z członkami społeczności kurpiowskiej oraz ekspertami, a także analizie kartograficznej i analizie źródeł pisanych. Wśród źródeł pierwotnych największe znaczenie miały źródła normatywno-prawne, aktowe oraz statystyczne, a wśród opracowań – monografie, podręczniki akademickie oraz artykuły naukowe. Do zbadania rozprzestrzeniania się grup nazw miejscowych wykorzystano metodę ich klasyfikacji semantyczno-etymologicznej oraz metody kartograficzne. Podejście to pozwoliło na wieloaspektowe spojrzenie na procesy zachodzące w przestrzeni nazewnicznej Kurpi Zielonych.

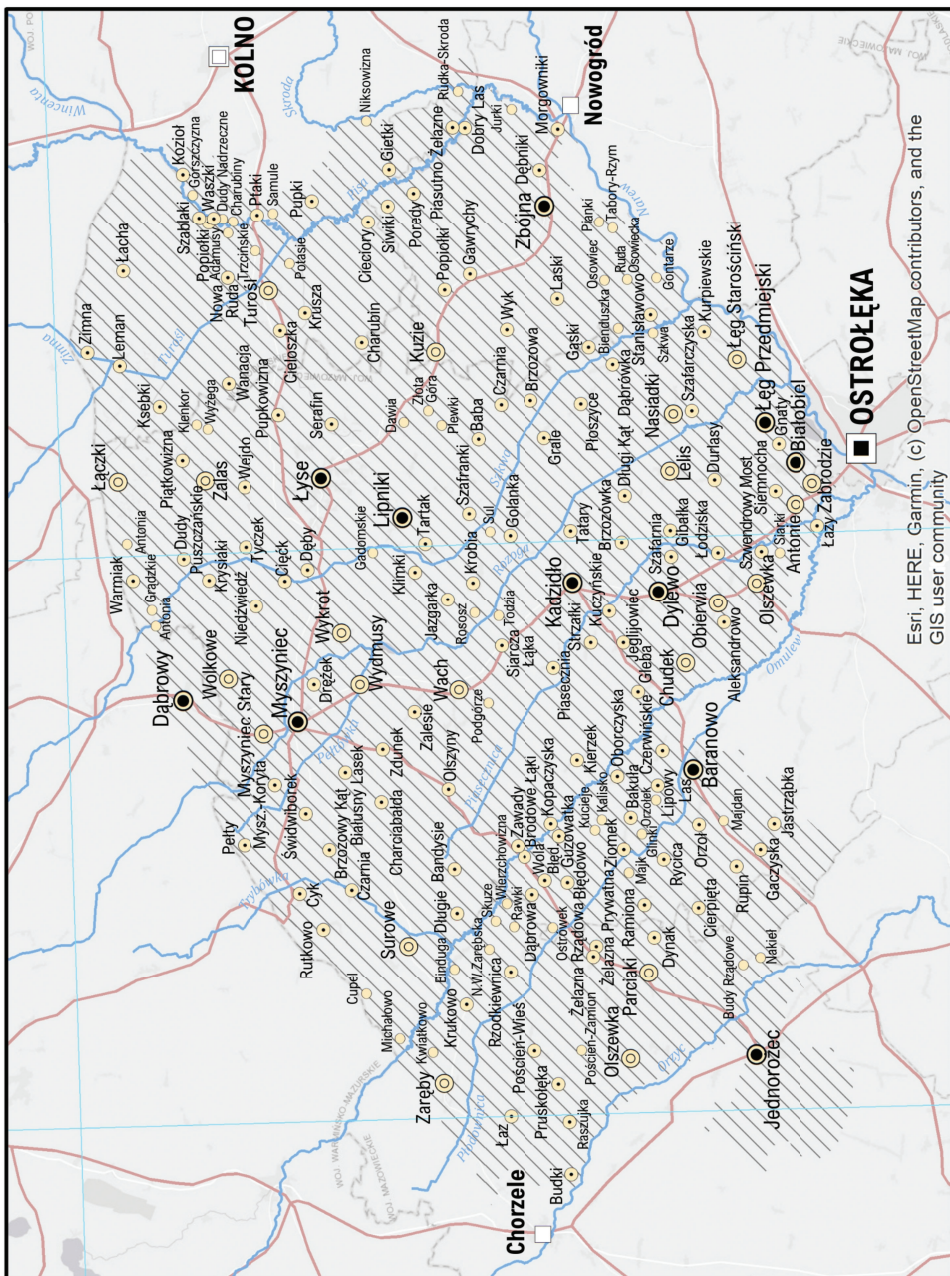
Realizacja celów badawczych i odpowiedzi na pytania badawcze wymagały zaplanowania i wdrożenia kilkietapowego postępowania badawczego. Podzielono je na sześć części.

21°30'00"

21°00'

53°30'00"

53°00'

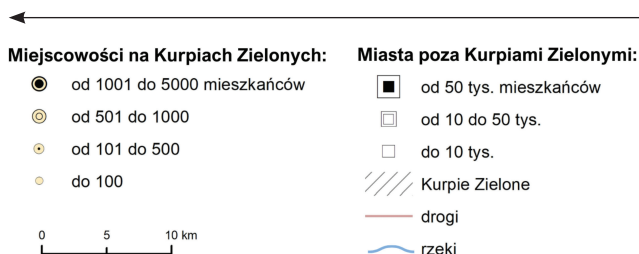

Esri, HERE, Garmin, (c) OpenStreetMap contributors, and the
GIS user community

21°00'

21°30'00"

1. **Doprecyzowanie granic regionu kurpiowskiego.** Punktem wyjścia analizy było określenie granic regionu, które nawet w literaturze naukowej są na niektórych odcinkach przedstawiane w sposób orientacyjny. Badania nad toponimią wymagają precyzyjnej delimitacji, dlatego wykorzystano znajomość granic administracji kościelnej i państwowej z okresu bezpośrednio poprzedzającego kolonizację regionu, a także zasięg występowania gwary kurpiowskiej oraz przestrzenny zasięg Równiny Kurpiowskiej.
2. **Przedstawienie Kurpi Zielonych w kontekście środowiskowym, historyczno-osadniczym i kulturowym oraz opis podstaw teoretycznych badania.** Uwzględnienie wymienionych kontekstów i scharakteryzowanie Kurpi Zielonych zgodnie z tym kluczem było konieczne do weryfikacji informacji pozyskanych ze źródeł i opracowań i stanowiło podłoże do dalszych prac nad ustalaniem etymologii nazw miejscowych. W tym celu przeanalizowano prace z zakresu geografii, językoznawstwa, historii oraz etnografii, by na podstawie literatury opisać podstawy teoretyczne badań, obejmujące geografę lingwistyczną, źródła motywacji nazw geograficznych oraz teorię dyfuzji innowacji.
3. **Zebranie nazw miejscowych Kurpiowszczyzny.** Kolejnym krokiem było zebranie wszystkich nazw miejscowych występujących w określonych wcześniej granicach. Zbiór analizowanych nazw samodzielnych jednostek osadniczych składa się ze 198 toponimów, z czego jeden odnosi się do miasta, a pozostałe – do wsi. Został wyekscerpowany z załącznika do obwieszczenia Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 17 października 2019 r. w sprawie wykazu urzędowych nazw miejscowości i ich części (Dz.U. 2019 poz. 1443). Analiza obejmuje wyłącznie nazwy samodzielnych jednostek osadniczych występujących współcześnie

Mapa 1. Rozmieszczenie samodzielnych jednostek osadniczych na Kurpiach Zielonych

Źródło: opracowanie własne.

w regionie wraz z historią ich zmian. Baza zawiera 198 nazw miejscowości położonych w gminach: Baranowo, Chorzele, Czarnia, Jednorzec, Kadzidło, Kolno, Lelis, Łyse, Myszyniec, Olszewo-Borki, Rozogi, Turośl i Zbójna, na terenie trzech województw: mazowieckiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego.

4. **Ustalenie etymologii analizowanych nazw miejscowych oraz dat ich pierwszej notacji.** Dokonano analizy źródeł kartograficznych oraz źródeł pisanych, którą uzupełniono wywiadami z przedstawicielami społeczności kurpiowskiej, a także kwerendą w Archiwum Diecezjalnym w Łomży. Ustalenie etymologii nazw było niezbędne do ich pogrupowania zgodnie z kryteriami klasyfikacji etymologiczno-semantycznej Witolda Taszyckiego.
5. **Wyodrębnienie grup nazw miejscowych.** W celu wyodrębnienia grup nazw miejscowych do dalszej analizy wykorzystano klasyfikację semantyczno-etymologiczną Witolda Taszyckiego uzupełnioną o nazwy relacyjne Henryka Borka. Na tym etapie wykluczono wybrane grupy nazw ze względu na ich niedostateczną reprezentację. Ostatecznie analizowano rodowe, dzierżawcze, relacyjne, topograficzne i kulturowe nazwy miejscowe.
6. **Analiza rozprzestrzeniania się nazw w każdej z grup i identyfikacja typów dyfuzji.** Dysponując pogrupowanymi nazwami miejscowymi Kurpiowszczyzny oraz ich pierwszymi notacjami, przeprowadzono analizę jakościową mającą na celu ustalenie typów dyfuzji, jakie reprezentowały poszczególne typy nazewnicze. Utworzono mapy prezentujące rozwój poszczególnych grup nazw, przy czym przyjęto pewne uproszczenia wynikające ze specyfiki innowacji, z których najważniejszym było ustalenie pięćdziesięcioletnich przedziałów czasowych. Mapy posłużyły do analizy kierunków rozprzestrzeniania się typów nazewniczych wraz z ewentualnymi zmianami. Typy hierarchiczny i ciągły identyfikowano na podstawie znajomości cech przestrzenno-społecznych regionu, a typy ekspansywny i relokacyjny wskazywano, opierając się na analizie kartograficznej.